

- ³⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з фр. – К., 1995. – С.8.
- ³⁵ Коннертон Пол. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С.69.
- ³⁶ Lützel P. Die Schriftsteller und Europa. Von der Romantik bis zur Gegenwart. – München, 1992. – S.92.
- ³⁷ Швайка М. Гетьманат як можлива ефективна форма українського демократичного управління // Сучасність. – 2006. – №9. – С.110.
- ³⁸ Ясперс К. Истоки истории и её цель // Смысл и назначение истории. – Москва, 1991. – С.155.
- ³⁹ Панарин А.С. Искушение глобализмом. – Москва, 2000. – С.21.
- ⁴⁰ Коннертон П. Указ. праця. – С.36.
- ⁴¹ Там само. – С.100.
- ⁴² Іллюшина Е. Глобалізація і постмодерне суспільство // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С.87.
- ⁴³ Бодрийяр Ж. Общество потребления. – Москва, 2006. – С.3.
- ⁴⁴ Валлерстайн И. После либерализма. – Москва, 2003. – С.140.
- ⁴⁵ Штейн М. Демография – лучшее оружие мусульман // Киевский телеграф. – 2007. – 9–22 марта. – С.10.
- ⁴⁶ Модельски Дж. Эволюция глобальной политики // Политические исследования. – 2005. – №4. – С.141.
- ⁴⁷ Нехамкин В.А. Контрфактические исторические исследования и синергетика (Пути взаимодействия) // Общественные науки и современность. – 2006. – №5. – С.128.
- ⁴⁸ Нехамкин В.А. Контрфактическое историческое моделирование К.Клаузевица: теоретико-методологический аспект // Вопросы философии. – 2006. – №6. – С.105–115.
- ⁴⁹ Панфилова Т.В. – Указ. соч. – С.22.

Globalization has become very popular in many social sciences. The article deals with studies on essence of globalization as a historical social and economic process. The author describes conceptual and methodological problems this narrative in the historical science.

Л.І.Буряк*

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті розглядаються особливості висвітлення правового статусу жінки у контексті романтичної та позитивістської історіографічної традиції другої половини ХІХ ст. і обґрунтовується поява нового напрямку в українській історіографії – історичної фемінології.

Інтерес до вивчення історії жінок в українській історіографії почався з дослідження одного із суперечливих і водночас актуальних питань, а саме – правового статусу жінки, його регламентації юридичними кодексами, існуючими традиціями, відголосками звичаєвого права. Правові механізми, що історично визначали матеріальне становище жінки, її незалежність/залежність у сім'ї та суспільстві, існуючі у минулому форми укладання та розірвання шлюбу, співвідношення у цих процедурах громадянських (світських) і церковних елементів, так само, як специфіка кримінальних жіночих вчинків і покарання за них стали актуальними темами в українській історіографії, закладаючи основи нового напрямку досліджень – історичної фемінології¹.

* Буряк Лариса Іванівна – канд. іст. наук, докторантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Присвячені правовому становищу жінки праці таких істориків, як В.Шульгін, М.Костомаров, М.Владимирський-Буданов, О.Левицький, О.Єфименко, В.Іконников, П.Чубинський, М.Драгоманов, І.Франко вийшли задовго до оформлення напряму історичного знання, яким у сучасних умовах є історична фемінологія. Незважаючи на відсутність відповідної наукової термінології, вивчення жіночої історії набирало обертів як відгук на бурхливі соціальні та культурні трансформації, якими позначилося ХІХ ст. У той час ламалося стереотипне ставлення до жінки, зароджувалася феміністська свідомість, зрештою, починалося формування покоління «нових жінок». На початку 60-х років ХІХ ст. вийшов роман М.Чернишевського «Що робити?», в якому головна увага приділялася жіночій емансипації, що розглядалась як двосторонній процес, рівною мірою необхідний як жінці, так і чоловікові. Поступово формувалася нова ідеологема, домінантою якої стало відстоювання природного права як основи громадянської позиції для всіх, у тому числі і для жінок. Процеси, що зароджувались у західному суспільстві, напрочуд швидко поширилися на українських землях. Вони сприяли фемінологічним рефлексіям в історичних наукових дослідженнях і, разом із тим, пробудженню в жінках особистісного начала.

Українські інтелектуали того часу визнавали за собою відповідальність щодо формування норм суспільного життя і тією чи іншою мірою підтримували жіночу емансипацію. Більшість із них виступали, перш за все, палкими проповідниками жіночої освіти. Хоч у поглядах істориків і були розбіжності, однак їх сприйняття жіночої історії багато у чому збігалось, а наукові концепції доповнювали одна одну і формували багатогранне уявлення про становище жінки у минулому. Існувало тверде переконання в тому, що жіноча історія покликана виконувати просвітницьку та цивілізаційну роль. Намагання долучити до дослідження нової сфери історичних знань якомога більше фахівців, зробити її такою, яка б активно вивчалась і була популярною та доступною не лише академічним колам, а й широкому загалу, зумовили специфіку публікацій. Окрім традиційного академічного формату, історична фемінологія успішно опанувала белетристичний жанр. Праці дослідників жіночої історії з'являлись у популярних періодичних виданнях, таких, як «Русская старина», «Киевская старина», «Зоря» та ін.

Одним із перших досліджень у науковому історичному просторі України, де аналізувався правовий статус жінки, була дисертація В.Шульгіна – знаного історика і публіциста (1821–1878 рр.)². Вона мала назву «Про стан жінок у Росії до Петра Великого» і замислювалась автором як ґрунтовне і масштабне дослідження про становище жінок у різні історичні періоди. Принаймні, про це свідчила її назва. Проте В.Шульгін обмежився розгорнутим вступом історіософського характеру та докладним розглядом становища жінок часів Київської Русі, де однією з головних тем був їхній майновий статус. У 1850 р. ця праця з'явилася друком і стала доступною широкому колу читачів. Незважаючи на те, що історико-фемінологічна спадщина В.Шульгіна виглядає скромною (особливо на тлі таких істориків, як М.Костомаров, О.Левицький, М.Владимирський-Буданов, оскільки у доробку вченого тільки одна праця, присвячена проблемам жіночої історії), проте його внесок не перебільшений. Він першим серед українських істориків провів спеціальне історико-фемінологічне дослідження, відповідним чином сформулювавши тему дисертації. Незважаючи на обмежене коло джерел, В.Шульгін зміг виокремити засадничі вектори майбутніх досліджень, запропонувавши розглядати жіночу історію у контексті правового статусу жінки, її становища у суспільстві, з урахуванням сімейних традицій, що формувалися під впливом різних культур. Отже, акцентуючи увагу на правових аспектах становища жіноцтва, він водночас окреслив основні контури вивчення жіночої історії, визначив перспективи, принципи, підходи щодо

її дослідження. Відзначаючи актуальність праці В.Шульгіна, сучасники наголошували, що історик одним із перших відгукнувся на запити часу, «написав про становище давньоруської жінки у добу язичницької Русі»³. Невелика за обсягом робота виявилася помітною у професійних колах, і майже жоден історик, який вивчав жіночу історію, не оминув увагою цього дослідження. Незабаром після праці В.Шульгіна з'явилися нові роботи, у їх числі І.Забеліна, О.Добрякова, А.Чудинова, Д.Мордовцева⁴.

Постать В.Шульгіна та його погляди сприймалися сучасниками неоднозначно. Одні цінували в ньому блискучого лектора, талановитого викладача й історика-дослідника, автора рідкісного, як відзначали сучасники, за своїми педагогічними якостями, підручника із загальної історії, яскравого публіциста і взагалі неординарну постать, яка, без сумніву, випередила свій час⁵. Інші різко звинувачували його у російському великодержавному шовінізмі. Звернення В.Шульгіна до проблем жіночої історії не було випадковим. Як людина неординарна, широкого світогляду, він гостро відчував виклики часу і міг максимально швидко реагувати на них, завдячуючи власним науково-дослідницьким та публіцистичним здібностям. Його кар'єра викладача-історика була тісно пов'язана з діяльністю у Києві жіночих навчальних закладів. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету св.Володимира, В.Шульгін у середині XIX ст. був уже відомою постаттю у науковому середовищі міста. Він з успіхом викладав у 2-й Київській гімназії, а в 1846 р. йому було запропоновано посаду викладача історії у Київському інституті шляхетних дівчат. Дотримуючись ліберально-гуманістичних поглядів, В.Шульгін став улюбленим викладачем, обіймав посаду інспектора інституту, був керівником жіночого училища графині Левашової.

Розмірковуючи над інформативною суперечливістю джерел – літописних, в яких відбилися особливості життя суспільної верхівки, та етнографічних, що здебільшого відображали побутові народні традиції, – В.Шульгін намагався побудувати схему правових норм у шлюбних відносинах Русі і знайти відповідь на питання, яким чином гарантувалася майнова свобода жінок різних соціальних верств та якими були механізми її забезпечення. Насамперед потребували з'ясування такі поняття, як «віно», «придане», «посаг», тому історик багато уваги приділив вивченню змісту, особливостей та відмінностей між ними. Використовуючи прийоми компаративістики, він проаналізував зміст поняття «віна» у чеських, польських та руських джерелах і дійшов висновку, що у кожному окремому випадку воно мало свої особливості. За чеськими джерелами, «віном» вважався посаг нареченої, який складався із подарунків її батьків та нареченого, і ставав її повною власністю при укладанні шлюбу. Польські джерела називали придане, що давалося батьками нареченої, посагом, а подарунки самого нареченого – віном. За руськими ж літописами, під «віном» малося на увазі надання чоловіком майбутній дружині майна, включаючи нерухомість, для забезпечення її стабільного матеріального становища. Придане або посаг, на думку В.Шульгіна, відіграло не менш важливу роль у забезпеченні матеріального становища жінки, ніж віно: «Придане указує на те, що жінка переходить із родини батька до родини чоловіка як особа самостійна, яка має власність, а за допомогою віна її особистість та самостійність визнаються і забезпечуються чоловіком від будь-яких із його боку порушень»⁶.

З'ясовуючи, на яких умовах жінка залишала дім батька і переходила до чоловіка, В.Шульгін намагався проаналізувати морально-психологічне підґрунтя правової традиції у дохристиянській і християнській Русі, а саме, «чи укладається шлюб за допомогою торгу, тобто продажу нареченої батьком і купівлею її нареченим, чи, навпаки, через придане, яке батько віддавав за донькою при переході її до родини чоловіка»?⁷. Наскільки важливим для історика було з'ясу-

вання цього питання, свідчив його коментар: «Продаж і купівля дружини знищує особистість жінки, перетворюючи її на предмет торгу, на звичайну річ; придане, навпаки, звеличує жінку: воно надає їй, як особі, право володіти речами, стати особистістю, спрямованою на зовнішній світ»⁸. Із властивою для доби романтизму емоційністю він стверджував, що процедура продажу і купівлі дружини нищить жінку як особистість і з впевненістю заявляв, що «віно» і «придане» виключають продаж нареченої її майбутньому чоловікові, хоча при цьому змушений був визнати, що у весільних обрядах та народних піснях все ж таки відбилися ознаки купівлі наречених.

Підбиваючи підсумки, В.Шульгін дійшов висновку, що у літописах відсутні свідчення про наявність торгівлі нареченими в язичницьких слов'янських племен, а йдеться, швидше, про придане⁹. Придане нареченої інтерпретувалось як необхідна складова давньослов'янських шлюбів, і, одночасно, як втілення нерозривного зв'язку жінки з рідним домом. Визнавався еволюційний характер віна, згідно з яким воно спочатку служило своєрідним еквівалентом плати родині нареченої за те, що позбувалася однієї зі своїх робітниць, а далі вже існувало як винагорода дівчині за її «дівочий вінок», за свободу, з якою вона розлучалася при одруженні. Пізніше, із прогресом суспільства, віно стало вважатися чимось на кшталт застави, якою чоловік забезпечував недоторканність приданого та саму дружину від будь-якого втручання ззовні, в тому числі, і з боку своїх родичів¹⁰. На переконання В.Шульгіна, подібне ставлення до жінки у слов'янських народів остаточно сформувалось із прийняттям християнства, хоча підґрунтя для нього було закладено ще за часів язичництва.

Дослідження жіночої історії на національному ґрунті було розпочато М.Костомаровим (1817–1885 рр.). Історик, громадсько-політичний і культурний діяч, письменник, публіцист, етнограф і фольклорист, М.Костомаров зазнав значного впливу ліберального романтизму та «слов'янофільської сентиментальної забарвленості»¹¹. Він був вихованцем Харківського університету, де особливо відчувався «німецький слід» романтичної концепції «народу» і якому судилося стати «батьківщиною романтизму» в Україні¹². Прихильниками і послідовниками гердерівської романтичної концепції «народу» в університеті виступали професори І.Кроненберг і М.Лунін, які свого часу здобули освіту у Німеччині. Вони вважали, що історія повинна розглядатися під кутом національного погляду, з урахуванням історичної своєрідності кожного народу¹³. «Народний дух», «народна особливість» були покладені в основу історіософської концепції М.Костомарова і, в тому числі, визначили методологію його історико-фемінологічних досліджень.

Це був «історик-поет», як називав його І.Житецький, «що в образах уявляв перед очима усі картини перебутого, рушання подій, ув'язку та боротьбу інтересів, побутові особності, минуле народне життя...»¹⁴. Природна поетичність душі, віяння часу, впливи оточення, складність почуттів до Аліни Крагельської, яка стала його дружиною майже через тридцять років від початку їхнього знайомства, нерозривний зв'язок із матір'ю, її домінуючий авторитет викликали інтерес у М.Костомарова до історичної фемінології і зумовили присутність широкого спектру цієї проблематики у науковій спадщині вченого.

Перші кроки в історико-фемінологічних студіях М.Костомаров зробив у своїй дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии», яку він захистив у 1844 р. Далі, перебуваючи на засланні у Саратові, історик близько зійшовся з М.Чернишевським та Д.Мордовцем, у творчості яких «жіноча тема» так само стане знаковою. Після повернення до Петербурга вийшла друком відома праця М.Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» (1860 р.), де докладно аналізувалися сімейні відносини та становище жінки у великоруському соціумі.

Окремі дослідження М.Костомаров присвятив відомим в історії жінкам. У знаменитій «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» жіноча історія репрезентована такими особами, як Марина Мнішек, царівна Софія, імператриця Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна. Не менш історика цікавили і постаті дружин українських гетьманів Б.Хмельницького та І.Мазепи. В одному з листів до О.Лазаревського у 1877 р. він звертався з проханням повідомити йому про Івана Мазепу та його дружину, про яку він майже нічого не знав, окрім того, що вона була з Корсуня¹⁵. В іншому листі до О.Лазаревського, знову звертаючись з проханням надіслати йому інформацію про дружину Мазепи, М.Костомаров нарікав, що у документах, з якими йому доводиться працювати у московських архівах, мало свідчень про сімейне та домашнє життя визначних осіб. Ось чому він досі не знав, хто така була дружина Мазепи і дізнався про неї лише від О.Лазаревського¹⁶. М.Костомаров просив також О.Лазаревського, аби той надав йому інформацію про те, яка з трьох дружин Б.Хмельницького була вдовою з дітьми¹⁷.

В.П.Горленко, згадуючи про свої поїздки з М.Костомаровим улітку 1883 р., зауважував, що історик збирався написати п'єсу про Богдана Хмельницького, й особливо його увагу приваблювала постать другої дружини гетьмана, яка була страчена Тимошем (за наказом батька) після того, як стало відомо про її «роман» на стороні¹⁸. Впливом саме цієї жінки історик готовий був пояснити всі нерозгадані і непояснені вчинки Б.Хмельницького. Із сімейною драмою М.Костомаров пов'язував причину трагічного зламу гетьмана, який відбувся у душевному стані і не міг бути заглушений жодним із його новим подвигом.

Уже у своїй дисертації історик звернув увагу на деякі елементи правового статусу жінки. Щоправда, він не заглиблювався в аналіз самих актів законодавчих систем, а в основному зупинявся на психологічних аспектах становища жінки, визначеного діючими правовими традиціями. М.Костомаров виокремив і визначив такі поняття, як «характер малоруської жінки», «філософія малоросіянки», класифікував жінок відповідно до сімейного статусу – «дівчина» і «замужня жінка», диференціював ставлення у родині та суспільстві до коханої, дружини, матері, сестри. У своїй праці він порівнює російський та український етноси, розмежовує і протиставляє становище жінки у малоруському та великоруському соціумі. Для М.Костомарова українська дівчина є «гідною любові», а статус матері забезпечує глибоку повагу до неї¹⁹. Великоруська жінка, на противагу, «майже не має волі, слабка істота, яка легко підкоряється обставинам і долі»²⁰. Сєнс такого прийому, який стане характерним для більшості історико-фемінологічних розробок історика, полягав у тому, аби обґрунтувати відмінності між українцями і росіянами, показати розбіжність їхніх історичних першопочатків, що нібито зумовило різний перебіг історії і визначило традиційну схильність до демократизму, індивідуалістичного свободолюбства – одних та шанобливе ставлення до влади, підпорядкованість особистого громадській волі – інших. Жіночу історію М.Костомаров часто спрямовує, аби поставити на тверду наукову основу й обґрунтувати «ідею окремішності української нації, самобутності українського історичного процесу»²¹. Культурні символи, властиві історичній фемінології, напрочуд вдало підходили для досягнення поставленої мети. Високий правовий статус жінки в українському соціумі та її традиційна повноправність – постулати, що стануть ключовими для історика і ввійдуть органічною складовою до його науково-творчої спадщини, формуючи матриархальну міфологему в українській історіографії. До таких тем, як потужний внутрішній потенціал української жінки, здатної чинити опір несприятливим обставинам та боротися за себе, повага до матері історик неодноразово звертатиметься у своїх працях.

У роботі «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» ліберальним традиціям європейців та українців у став-

ленні до жінки М.Костомаров протиставляє домостроївські порядки Московії, наголошуючи, що російська жінка була «невільницею», тоді, як у козаків дружини виступали їхніми помічницями, ходили з ними у походи і взагалі «користувалися порівняно більшою свободою»²². Паритет і толерантність у стосунках між чоловіком і жінкою в українців історик пояснював їхнім традиційним тяжінням до демократії та наближеністю до європейської культури. Деспотизм чоловіка щодо жінки у росіян пов'язувався з «візантійським аскетизмом» та «грубими татарськими ревностями», які вражали іноземців²³.

На думку історика, правовий статус знатної заміжньої жінки у московському суспільстві XVI–XVII ст. практично втрачав свій сенс, оскільки максимально розчинявся в її соціальному безправ'ї, продиктованому кодексом сімейних порядків – «Домостроем». У заможних людей Московії «жінок тримали під замком, як у мусульманських гаремах»²⁴. Водночас державна влада, батьківська родина, чоловік – своєрідний трикутник, в якому перебувала жінка, мав свої парадокси, що виглядали логічними у координатах східно-деспотичної моделі суспільства. Виявлялося, що на загальному тлі безправності дружини перед своїм чоловіком, її голос брався до уваги, коли це торкалось інтересів царських осіб²⁵. Чоловік, який мав повну владу над жінкою, міг опинитися беззахисним перед своїм сюзереном і стати жертвою помсти власної дружини. Схильна до підозрливості, таємних інтриг, підступництва і перманентних заколотів московська влада, як зауважував М.Костомаров, могла дослухатися до голосу жінки, навіть якщо це був наклеп ображеної дружини.

Що стосувалося правового становища жінок інших соціальних верств, то, за версією М.Костомарова, воно було неоднозначним. Залишаючись вірним народницько-романтичним поглядам, він вважав, що селянська жінка, хоч і перебувала під постійним тягарем важкої фізичної праці, однак її не тримали зачиненою, а отже, її становище можна було вважати більш «привілейованим». У «служилих людей» були свої «вади». Тут, зокрема, за висновком історика-мораліста, панувала розпуста, оскільки, вирушаючи на службу у віддалені місця, вони мали за звичай закладати своїх дружин. Якщо у чоловіка не було грошей повернути жінку, то кредитор перепродавав її комусь іншому «і таким чином жінка переходила з рук у руки»²⁶.

Особливо обурювала історика подвійність моральних стандартів, що панувала у московському суспільстві. Так, на думку М.Костомарова, становище дівчини у батьківському домі так само визначалося переважно канонами «Домострою» і являло собою рабську покірність батькам, прикрити «фальшивою святістю патріархальних відносин»²⁷. Хоча повага до батьків оголошувалася священною, покірність дітей була радше рабською, аніж свідомою, а влада батьків мала вигляд сліпого деспотизму, непідкріпленого моральними засадами. Висновок М.Костомарова зводився до того, що для дівчини батьківське «рабство» змінювалося «рабством» чоловіка, коли її видавали заміж.

Відсутністю внутрішньої та зовнішньої свободи у суспільстві історик пояснював більшість його пороків, а саме – нехтування нормами християнської моралі, жіноча та чоловіча невірність, що були нерідким явищем особливо у середовищі московських бояр. Він був свідомий того, що «за характером людської природи рабство завжди породжує брехню та підступництво»²⁸.

Історико-фемінологічні сюжети дозволили М.Костомарову яскраво і цілісно розкрити політичний лад Московії, переконаливо довести традиційну схильність росіян до авторитаризму та самодержавства, пронизаного елементами східної деспотії. Подібні висновки знов обернулися для історика новими ускладненнями і негараздами. Вже у 1860 р., як зазначав М.Грушевський, «сформувалося стійке переконання про Костомарова як ворога Москви»²⁹. Характеризуючи погляди свого попередника, М.Грушевський писав: «Проголосивши російське самодер-

жавство продуктом монгольського поневолення, засвоєним московськими князями і пересадженим на східнослов'янський ґрунт для внутрішнього вжитку, він тим самим проголосив се централістичне самодержавіє за явище глибоко противне народному життю – «слов'янському духові», говорячи тодішньою термінологією – таким, що з ним не можна було миритись, ні толерувати»³⁰. Сам же М.Костомаров, полемізуючи з російськими опонентами, зокрема з М.Погодіним, стверджував: «Я люблю вашу Москву й визнаю за нею звання збиральниці земель руських», зауважуючи при цьому, що патріотизм в історичній науці – велика вада, оскільки заважає бачити її реалії. Утім, українсько-російська антитеза, загострений погляд на відмінності між двома народами, особливо щодо ставлення до жінки та етнокультурного протиставлення виступили характерною рисою історико-фемінологічного дискурсу історика, невід'ємною складовою його матріархальної міфологеми.

Не можна не помітити певної упередженості історика в інтерпретації окремих тем, а саме, ідеалізації гендерних стосунків у західноєвропейському суспільстві та в українській історичній минувшині. Послідовний прихильник етнографізму, він часто звертався до фольклорних джерел, зокрема, прислів'їв, аби продемонструвати грубе ставлення до жінки у росіян, і, водночас, оминав ті, в яких відображалися аналогічні сюжети подружнього життя серед українців. Проте їх так само не бракувало, особливо таких, що стосувалися побиття жінки («Жінку люби як душу, а тряси, як грушу»; «Жінка небита, як коса неклепана» тощо³¹).

Свідомо наповнюючи текст цитатами із західноєвропейських джерел, М.Костомаров прагнув підкреслити, що він поділяє обурення авторів, шокованих жорстоким поведінням із жінкою у Московії. Утім, західноєвропейське суспільство, ідеалізоване істориком, теж не було позбавлене подвійних моральних стандартів у ставленні до жінки. Воно, як зазначає дослідниця гендерної історії Джоан Келлі, з одного боку, афішувало «вільні і сповнені взаємності гетеросексуальні позашлюбні відносини» і навіть виправдовувало адюльтер. Водночас шлюб розглядався як соціальна необхідність і супроводжувався тотальною вимогою щодо жіночої цнотливості, вірності жінки шлюбній обітниці. Дж.Келлі піддає великому сумніву історіографічні стереотипи і стверджує, що на західноєвропейських, зокрема, італійських жінок Ренесанс «справив настільки несприятливий вплив, що можна б сказати: для них Відродження не було...»³², оскільки у той час можливості жінки у соціальному й особистому виборі були обмеженішими, ніж у чоловіка, а куртуазне кохання не мало нічого спільного з пануючими патріархальними сімейними відносинами.

Уже на заключному етапі своєї науково-творчої діяльності (у 1881 р.) М.Костомаров зробив своєрідну спробу підсумувати багаторічні історико-фемінологічні спостереження у «бувальщині з другої половини XVII віку». У творі «Чернігівка» він знову звернувся до теми правового та сімейного статусу жінки у козацькому середовищі, представивши її кризь призму великорусько-московського та українсько-козацького світоглядів³³. Праця написана як художній переказ історичних документів, що являв собою нову форму «белетризованого, на підставі архівних матеріалів опрацьованого, історичного нарису»³⁴. М.Костомаров наголошував, що історію «Чернігівки» було взято з «дел Малороссийского приказа», які зберігалися у Московському архіві міністерства юстиції. Підкреслюючи документальний характер твору, його цінність як історичного дослідження, відомий літературний критик, письменник і археолог В.Петров назвав «Чернігівку» «протокольним» за жанром та ідентифікував як твір «уважного архівіста, що під час своїх архівних розшуків випадково натрапив на цікавий історичний матеріал»³⁵.

Між дисертацією М.Костомарова і його «Чернігівкою» простежується концептуальна спорідненість і сюжетно-тематичний зв'язок. Констатація та аналіз

проблем проводяться так само у порівняльному ракурсі двох культурних традицій – української та московської. Ще у дисертаційному дослідженні учений звернув увагу на епізод з «великоросійських» пісень, де йшлося про викрадення дівчини-росіянки. Молода особа не чинить спроб, щоб захистити себе та звільнитися, зникає до нового способу життя і пасивно чекає на подальший випадок, що міг би вирішити її долю. Цікаво, що майже сорок років по тому, працюючи над матеріалами Московського архіву міністерства юстиції, М.Костомаров натрапив на аналогічну історію, проте у своєрідному віддзеркаленому вигляді, яка сталася вже з українською дівчиною, підступно викраденою за бажанням царського воєводи і вивезеної до Московії. Ця, по суті, знакова історія і була покладена в основу сюжету «Чернігівки». Її героїня – послідовна, сильна, цілісна натура – справжній ідеал українки в очах історика, зробила все для того, аби звільнитися і повернутися додому.

Крім того, у цій же праці М.Костомаров знову повернувся до осмислення статусу матері та поважного ставлення до неї в українському соціумі на прикладі стосунків гетьмана П.Дорошенка, в якого «з дитинства й до старості була живою глибока дитяча віра у силу материнського благословення. ... Ніякої справи, ніякого походу чи союзу не розпочинав він, не запитавши у матері поради чи благословення»³⁶. Окрім того, що у «Чернігівці» узагальнювалося бачення жіночої історії у національному забарвленні, у ній відбилися деякі автобіографічні моменти, зокрема, ставлення історика до своєї матері³⁷.

Фрагменти жіночої історії, що яскраво представлені у науково-творчій спадщині М.Костомарова, надавали історика можливість побачити різноманітні процеси минулого, і не лише констатувати явища, а й пояснити «їхні причини, що походили з духовного життя та його розвитку»³⁸. У цілому історико-фемінологічний доробок історика демонстрував його поглиблений інтерес до цієї сфери наукових досліджень, визначив їхні основні параметри та прокладав шлях іншим науковцям у новому напрямі української історіографії. Історико-фемінологічні дослідження М.Костомарова демонстрували актуальність тематики у контексті соціальних, культурних, психологічних трансформацій суспільства і підтверджували нерозривний зв'язок новонародженої української історичної науки з європейськими романтичними традиціями.

Окресленого і предметного вигляду правовий статус жінки набув у працях відомого історика В.Іконнікова (1841–1923 рр.). На відміну від М.Костомарова-романтика, у В.Іконнікова-позитивіста відсутній сентиментальний піетет перед українськими традиціями, проте його жіноча історія представлена фундаментально, за «класичною» схемою. Він комплексно розглянув статус жінки крізь призму різних епох і цивілізацій, виокремлюючи первісне суспільство, грецьку та римську античність, християнську Візантію, європейське середньовіччя, добу Реформації, нові часи. Особливу увагу дослідник приділив становищу жінки у Московії, зокрема змінам, що відбулися внаслідок реформ Петра I. В історичній фемінології В.Іконніков поміж інших виокремив проблеми жіночої освіти в контексті петровської епохи, тим самим привертаючи увагу до гострих соціальних проблем другої половини XIX ст.

Серед його багатой наукової спадщини – праці, що засвідчують сталий інтерес ученого до історичної фемінології³⁹. В.Іконніков, як і його попередники, мав особисті мотиви та підстави зайнятися цією новою і дещо незвичною проблематикою. Його історико-фемінологічний інтерес був не лише даниною історіографічній «моді», а й проявом внутрішньої потреби та глибокого переконання. Він так само, як і В.Шульгін та М.Костомаров, був безпосередньо дотичний до жіночої освіти, що відіграло не останню роль у визначенні його наукових уподобань. В.Іконніков викладав у Київському інституті шляхетних дівчат і, окрім того, будучи людиною передових поглядів, послідовно відстоював ідею вищої

жіночої освіти. Він виступав одним з ініціаторів і засновників вищих жіночих курсів у Києві, а потім протягом тривалого часу очолював їх та викладав там курс російської історії. Київський інститут шляхетних дівчат також визначив і його особисту долю. Там він познайомився зі своєю майбутньою дружиною – Ганною Леопольдівною Родзевич (1847–1922 рр.), доля якої також тісно переплелася із жіночою освітою. Коли у Києві відкрилися вищі жіночі курси, вона успішно закінчила їх у 1878 р., була там членом опікунської ради і викладала історію у 2-й жіночій гімназії. У науковому доробку Г.Родзевич є роботи, які також свідчать про її інтерес до жіночої історії⁴⁰.

У 1870 р. В.Іконников з успіхом прочитав у Київському університеті дві благодійні лекції, присвячені жіночій історії, зміст яких було покладено в основу монографії «Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после неё. Сравнительно-исторический очерк». Робота побачила світ у 1874 р. і стала вагомим доробком ученого у галузі історичної фемінології. У ній охоплено широке коло питань, у тому числі питання правового статусу жінки в різні історичні епохи, висвітлено соціальні, культурні аспекти її становища у родині та суспільстві. Багатогранне дослідження вимагало від історика використання широкого спектру джерел. Окрім свідчень іноземців, що становлять значну частину інформації, почерпнутої з джерельної бази, В.Іконников не позбавлений схильності до етнографізму. Він, як і М.Костомаров, звертався до весільних та шлюбних традицій, укорінених у московський побут.

Особливу увагу В.Іконников приділяв жіночій історії XVII–XVIII ст. і змінам, які відбулись у становищі жінки за часів правління Петра I. Історик був переконаний, що цей діяч сприяв виведенню Московії з ізоляції і традицій візантинізму⁴¹. Його інтерес до цієї історичної епохи зберігався ще від часів роботи над докторською дисертацією. Проте «Домострою» у цьому дослідженні було приділено так само не мало уваги, адже тільки на контрасті становища жінки у різні часи можна було усвідомити масштаб петровських змін і перетворень. Феномен «Домострою» В.Іконников розглядав як віддзеркалення державної авторитарної системи. Він порівнював домостроївські порядки у родині з деспотичною формою правління у державі, владу глави сімейства з правлінням самодержця і встановив та проаналізував безпосередній взаємозв'язок між безправним сімейним становищем жінки та підлеглим становищем більшості населення Московії. У трикутнику, що зумовлював становище жінки – держава, батьківська родина, чоловік – основний акцент було зроблено на першу складову, хоча всі три моделі влади уподібнювалися за механізмами їхньої дії. Кожна з них спрямовувалася на підпорядкування та підкорення того, хто потрапляв у систему її координат.

Новим у дослідженні «Домострою» було його історіософське осмислення як явища, що формувалося протягом століть «на ґрунті пам'яток, запозичених із візантійських збірників»⁴² і набуло своєї завершеної форми у XVI ст., оскільки саме тоді відбулось остаточне оформлення державної влади. Безумовно, візантійській складовій у його формуванні вчений відводив одне із центральних місць. При цьому відзначалося, що московські книжники свідомо змістили акценти відповідно до ідеології державотворчих процесів, ігноруючи більш гуманні погляди візантійських авторів і абсолютизуючи критичне ставлення до жінки, довівши його в окремих випадках до абсурдних трактовок. Із дослідження В.Іконникова випливало, що московський варіант християнства вдавався до спрощеної, односторонньої інтерпретації жіночого начала та його примітивізації.

Водночас зазначалося, що в українських землях, за Литовським статутом, де діяла інша законодавча система, аніж у Московії, жінка володіла значними майновими правами, мала свободу вибору при укладанні шлюбу та право на розлучення і не була виведена за рамки суспільного життя⁴³. Одним з яскравих при-

кладів на підтвердження гіпотези про несумісність європейсько-українського та азіатсько-російського жіночих стереотипів була відома історія сімейного життя А.Курбського. У 1849 р. за матеріалами роботи Київської археографічної комісії вийшла двотомна праця «Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни», де значна увага приділялася приватному життю опального московського боярина, його стосункам із новими українськими дружинами та ставленню до українського жіноцтва у цілому⁴⁴. Після появи цього видання сімейні колізії А.Курбського опинилися у центрі уваги істориків із відповідними коментарями⁴⁵.

Історія одруження й драматичного розлучення князя-втікача та представниці відомого волинського князівського роду М.Гольшанської була хрестоматійно показовою. Інтерес до постаті А.Курбського В.Іконников висловлював ще у 1868 р. У листі до І.Григоровича він писав: «Ще у мене підготовлений матеріал про Курбського – проти публікації Горського, але не знаю, чи зможу швидко його опрацювати»⁴⁶. Як зауважував історик, коментуючи розлучення князя з М.Гольшанською, «ідеал дружини у Курбського був зовсім інший» і не виходив за межі московсько-домостроївського канону. Він оцінював свободу і права, які надавав жінці Литовський статут, як зло, що розбестило суспільство і обернулося для нього крахом і вважав, що саме свобода, надана жінкам, спричинила політичний занепад держави і супроводжувалась її невдачами на міжнародній арені⁴⁷.

В.Іконников, поділяючи погляди М.Костомарова щодо європейсько-російського етнокультурного протиставлення, не менш ефективно використовував його порівняльний метод у своєму дослідженні. В європейській культурі, як наголошувалося, ставлення до жінки формувалося за правилами «услужливої ввічливості»⁴⁸, було вишукано галантним, ґрунтованим на засадах лицарської культури і супроводжувалося гаслом «Бог і дами». На протигагу підкреслювалося, що у «Домострої» жодним словом не згадувалося навіть про пом'якшені сімейні стосунки, а постійно наголошувалося на образі «грізного мужа» – батька і чоловіка, який карав і милував за власним бажанням.

Як позитивіст, В.Іконников не схильний був до широких теоретичних узагальнень. Проте, як стверджує сучасна дослідниця І.Войцехівська, було б явним спрощенням вважати, що у своїх чисельних працях учений прагнув тільки до констатації фактів («Точніше було б сказати, що теоретичні проблеми не займали в його роботах домінуюче положення, він надавав їм побіжного значення»⁴⁹). Утім, розмаїття тем жіночої історії відкривало йому простір для окремих узагальнень, цікавих висновків, проведення паралелей між сімейними і державними порядками у Московії.

Значним кроком у подальшому розвитку історичної фемінології у другій половині XIX ст. стали праці відомої вченої, історика, етнографа, педагога О.Єфименко (1848–1918 рр.), в яких правове становище жінки розглядалось у контексті народних звичаїв одруження та розлучення. Особливе місце О.Єфименко в українській історичній науці сучасні дослідники пояснюють тим, що, «по-перше, будучи представницею народницького напрямку української історіографії, вона не схилилася сліпо перед концепціями високих наукових авторитетів, прагнула виробити власний, оригінальний погляд на історію України. Як і інші учені – народники, О.Єфименко зосереджувала основну увагу на вивченні історії українського народу, вважаючи, що народ є основним рушієм історії. По-друге, вона була єдиною представницею жіночої статі у вітчизняній історіографії. Потретє, Олександра Яківна – росіянка за походженням, що, з одного боку, обумовлювало деяку її прив'язаність до «загальноросійських» концепцій, але, з іншого, – певною мірою сприяло об'єктивнішому баченню українського історичного процесу, стримувало її ідеалізацію»⁵⁰.

Праця «Народные юридические воззрения на брак» була надрукована у 1874 р. у часопису «Знание» і засвідчила не лише теоретичну, але і практичну

значимість та соціальну загостреність полеміки у суспільстві з приводу можливості/неможливості розлучень. О.Єфименко предметом свого дослідження обрала історичні традиції укладання та розірвання шлюбу, що існували у народному середовищі, їхню еволюцію у просторі і часі. Тим самим вона актуалізувала не лише важливу історичну, але і гостру соціальну проблему, та одночасно позиціонувала власне толерантне ставлення до розлучень як однієї із засад свободи людини й правового становища жінки.

Гострота дискусій навколо цих проблем зумовлювалася ліберальними процесами в імперіях, до складу яких входили українські землі. Нові морально-етичні принципи швидко поширювалися як у західноукраїнських землях, так і на решті території України і сприяли ідеологічним трансформаціям суспільства. У Російській імперії на той час готувалася реформа церковного суду, каменем спотикання в якій було питання шлюбних розлучень. Церква відстоювала ідею нерозривності шлюбу й активно поширювала її у суспільній свідомості. Крім того, реформа мала визначити, залишати справи шлюбних розлучень під юрисдикцією духовної влади чи передавати їх до світських установ. Як відомо, шлюб міг бути розірваний лише духовною консисторією за поданням одного з подружжя. Підставою ж для розлучення у другій половині XIX ст. лишалися практично ті ж самі обставини, що колись були визначені церквою, а саме, доведена невірність чоловіка або дружини, причому докази мали надаватися свідками; неспроможність вступати у шлюбні відносини; вирок суду, що позбавляв прав на майно або передбачав ув'язнення і, нарешті, відсутність одного з подружжя протягом декількох років із невідомої причини. Утім, розвиток суспільства вносив свої корективи у шлюбні відносини і церковні регламентації інколи виглядали явним анахронізмом.

Церква, не бажаючи втрачати контроль над сферою приватного життя прихожан, всіляко намагалася відстоювати непохитність власних позицій. Один із вагомих аргументів, які вона висувала, полягав у тому, що народ, начебто, розглядав шлюб як винятково релігійний акт і не сприймав втручання світської влади у шлюбні справи. Своєю чергою, церква вкрай негативно ставилася до розлучень і домінування її у регламентації справ одруження/розлучення завжди означало ускладнення у розриві подружніх відносин. Закладена церковною традицією незмінність у подружніх відносинах оберталася як моральними, так і правовими проблемами для різних суспільних верств. Навіть серед селян, які, на перший погляд, традиційно тяжіли до нерозривності шлюбу, спостерігалася неприйняття довічного шлюбного зв'язку. Незважаючи на те, що церкви (православна й католицька західного та східного обрядів) протестували проти подібних дій, переконання у непорушності шлюбу поступово послаблювалося.

Право на розлучення, особливо для жінки, стало актуальною темою дискусій у суспільстві. Особливо вони активізувалися на початку 1870-х рр., коли у Санкт-Петербурзі вийшов друком російський переклад знаменитої книги англійського філософа Джона Стюарта Міля «Підпорядкованість жінки», що став справжнім бестселером. Книга кілька разів перевидавалася, навколо неї точилися палкі дискусії. Друге видання з'явилося у перекладі та за редакцією української письменниці Марка Вовчка, а вступна стаття була написана відомою російською феміністкою М.Цебриковою, яка відкрито обстоювала право жінки на розлучення і наголошувала: «Суспільство, тобто чоловіки, засудивши жінок на вічну залежність і підпорядкованість, виробило свій ідеал жінки. Із купленої чи захопленої силою рабині воно зробило добровільну полонянку, яка підпорядковувалася б не від почуття страху, а від усвідомлення обов'язку і любові... Покірність, суцільна відданість та ніжність почали проповідуватися як перші жіночі чесноти. Найвищим надбанням жінки була вірність; покохавши один раз, вона повинна була любити все життя, не зважаючи ні на що...»⁵¹. Тема роз-

лучення і власного вибору жінки звучала у художніх творах. Слід пригадати, що саме у той час виходить соціальний роман Л.Толстого «Анна Кареніна», де автор серед ключових проблем суспільства другої половини XIX ст. виокремив право своєї героїні на розлучення й означив власне ставлення до нього.

О.Єфименко, як історик, поставила за мету довести у своїх працях, що реалії народного життя розходились із церковними канонами, були значно різноманітнішими і свідчили про гнучке ставлення селян до справ одруження та розлучення. Зробивши екскурс в історію шлюбного законодавства та дослідивши процес проникнення у нього церковних впливів, вона стверджувала, що формальне шлюбне право у своїй основі сформувалося під впливом греко-римської законодавчої традиції, в якій спочатку переважали виключно світські елементи. Навіть у Кормчих книгах другої половини XI ст., підкреслювала О.Єфименко, не було натяків на обов'язковість укладання шлюбу за посередництва церкви, що свідчило про тривале і поступове проникнення релігійних впливів до інституції шлюбу. Хоча церква врешті-решт взяла під свій контроль укладання сімейного союзу і зробила вінчання обов'язковою процедурою, світське законодавство було більш гнучким і наближеним до реалій життя, враховувало його широку різноманітність і не поділяло суворих церковних вимог.

Одна з головних тез у роботі О.Єфименко, на підтвердження якої наводилися чисельні докази і приклади, полягала у тому, що шлюб у народі переважно сприймався як громадянський акт, лише освячений благословенням церкви⁵². Шлюбні традиції російських губерній вона порівнює з тими, що мали місце у Малоросії. Укладання шлюбу з його атрибутикою – наявність контрагентів-сватів, попередніх домовленостей, витрат, приданого, подарунків, умов щодо кількості гостей, задатків, інколи виплати неустойок по суті не відрізнялося від укладання будь-якого іншого договору, і шлюб, на думку О.Єфименко, був нічим іншим як одним із різновидів громадянського договору. Товаром при укладанні договору, як відмічалось, виступала дівчина, родичі якої були переконані – «дівка – товар і якщо залежить, то зовсім впаде у ціні»⁵³.

За версією О.Єфименко, у різних верствах руського населення протягом тривалого часу існував значний спротив релігійним обрядам при укладанні шлюбу. Лише згодом у привілейованих колах під впливом проповідей духівництва приймається обряд вінчання як необхідний атрибут укладання шлюбу. Що ж стосується основної частини населення, то до XV–XVI ст. спостерігається його небажання звертатися до церковного благословення. Не менш запеклу боротьбу церкві довелося вести і проти свободи розлучень. Сприймаючи шлюб як громадянський акт, а не як союз, що укладається небесами, люди, природно, прагнули зберегти за собою право розривати цей союз за власним бажанням. Свобода розлучень, як зазначала О.Єфименко, була поширеною практикою у наших предків⁵⁴ і існувала у тих формах, в яких вона збереглася до XIX ст. у південно-західних слов'ян, а саме – у сербів, чорногорців, болгар. Ці народи не обмежували розлучення штучно за допомогою церкви. Достатньо було лише бажання однієї зі сторін, аби чоловік і жінка змогли розлучитися, а все, що торкалося дітей і розподілу майна, відбувалося за відповідно встановленою правовою процедурою.

Хоча дослідниця підкреслювала, що уникала власних оцінок історичних явищ і лише бажала встановити факти, які не можна було ігнорувати, її позиція прочитувалася у викладеному тексті і відповідала поширюваним у суспільстві демократичним поглядам. Праця О.Єфименко мала великий резонанс у науковому середовищі. Не менший розголос отримала інша праця вченої – «Исследование народной жизни»⁵⁵. На її особливому значенні наголошував М.Драгоманов. У листі до І.Франка він наполегливо рекомендував, аби цю роботу було обов'язково «проштудійовано» на засіданні гуртка⁵⁶.

Ліберальний австрійський сімейний кодекс 1868 р., поширений у західно-українських землях, збільшував перелік причин, що дозволяли розлучення, і серед них називав, хоча з певним застереженням, таку, як взаємна «непоборна відраза» подружжя. Це означало, що закон визнавав за норму шлюб, заснований на «емоційному зв'язку»⁵⁷. Лібералізація шлюбного законодавства привела зрештою до того, що психологічно-емоційна сторона стосунків чоловіка і жінки визнавалися не менш важливою нормою, ніж їхні обов'язки. Питання правового становища жінки, її право вибору щодо одруження та розлучення було присутнім у чисельних дискусіях, що точилися у західноукраїнському інтелектуальному просторі. Ініціатива обговорення цього питання у літературі та публіцистиці належала М.Павлику та І.Франку, які «повели фронтальну атаку на тогочасну ідею та практику шлюбу, особливо на ту другорядну і принизливу роль, що на «цвинтарі, котрий зветь сім'єю» (вислів М.Павлика), відіграє жінка»⁵⁸. За пропаганду «вільної любові» у художньому оповіданні «Ребенщук-ова Тетяна» М.Павлика, як відомо, засудили до тюремного ув'язнення. І.Франко, хоч і поділяв погляди свого товариша, однак мав більш стриманий тон у своїх висловлюваннях і реальніше сприймав життя. Спостерігаючи процеси у суспільстві, він відмічав, що розлучення, як соціальний механізм, який регулював би стосунки між чоловіком і дружиною, не був популярним і поширеним явищем у патріархальному суспільстві. Враховуючи ситуацію, реалії повсякденності, І.Франко радив М.Павликові не ставити жіноче питання у такому вигляді на перше місце, оскільки «воно піднімає хвилю сильного роздратування серед багатьох, у т.ч. «наших людей»⁵⁹. При достатній популярності теми щодо можливості/неможливості розлучень у середовищі інтелектуалів, вона не набула широкого обговорення серед української громадськості, оскільки видавалася вкрай провокаційною. Консервативно-традиціоналістська більшість українського соціуму не особливо заглиблювалася в історичні та культурологічні трансформації, не завжди відкрито сприймала, а, інколи, навіть засуджувала будь-які нововведення щодо узаконення розлучень.

Проблеми історичних сімейних традицій, укладання шлюбу та розлучень виходить на новий виток розвитку у дослідженнях професора Київського університету, засновника Київської історико-юридичної школи, одного з провідних дослідників литовсько-руського права М.Владимирського-Буданова (1838–1916 рр.). У 1878 р. в «Университетских известиях» вийшла його стаття, в основу якої були покладені матеріали Віленської археографічної комісії, що відображали різноманітні сюжети побутової історії Великого князівства Литовського. Переважно це були актові книги Південно-Західної Русі XVI–XVII ст. Вони надавали можливість дослідити специфічні умови укладання та розірвання шлюбу, відображали традиції, що домінували у сфері приватного життя жінки і чоловіка, демонстрували особливості шлюбного права на землях України. Особливу увагу учений приділив співвідношенню трьох компонентів, присутніх у шлюбній процедурі. Це були світська влада, публічне визнання та церковне вінчання. Якщо наявність перших двох, як стверджувалося, були обов'язковими при укладанні шлюбу, то церковне вінчання таким не являлося. Позиція самої церкви щодо подібного стану речей на той момент виглядала ще не до кінця визначеною, оскільки церковні ієрархи коливались – «визнавати такі шлюби законними, підкоритися поглядам звичаєвого права чи наполягати на суворому дотриманні канонічних правил»⁶⁰.

Досліджуючи причини розлучень і механізми, за якими вони відбувалися, М.Владимирський-Буданов дав оцінку так званім «розпусним листам», в яких у письмовій формі засвідчувалося взаємне бажання подружжя розлучитися. Примітним у листах було апелювання до добровільної форми розлучення, тобто, наголошувалося на тому, що чоловік і жінка, які добровільно зійшлися, так

само по своїй власній добрій волі розлучаються. Для світської влади, як зазначав М.Владимирський-Буданов, обставини, що привели подружжя до розлучення, були абсолютно несуттєвими, як «закулісна сторона», яка торкалася лише тих, хто розлучався. Історик наполягав на тому, що основним мотивом розлучень, за будь-яких обставин, було звичайне небажання жінки або чоловіка продовжувати спільне життя. Підкреслювалося, що при цьому жоден не звинувачував іншого у причинах сімейного розриву і не виставляв себе жертвою, а отже, не слід було шукати причин розлучень у жорсткому поведженні чоловіка з дружиною⁶¹.

До цих проблем історик знову звернувся у 1890 р. у праці «Черты семейного права в Западной России в половине XVI в.», аналізуючи чисельні колізії у стосунках між чоловіком і дружиною, що виникали при розлученнях на Київщині та Поділлі. Цього разу акцент робився на географічному та соціальному чинниках, які зумовлювали особливості сімейного права у другій половині XVI ст., виокремлювалося «пограничне» (українське) сімейне право⁶². Підкреслювалося, що традиції укладання та розірвання шлюбу в українських землях мали свою специфіку і відрізнялися від тих, які існували на територіях, наближених до центрів Польської держави та Литовської частини Русі. Укладання шлюбів і розлучення часто відбувалося так само без участі церкви. Влада лояльно ставилася до подібних звичаїв, визнавала законність процедур, щоправда, називаючи їх «звичаєм пограничним». Майнові права жінки так само гарантувалися при розірванні невінчаного шлюбу, як і вінчаного, оскільки придане у будь-якому разі поверталось жінці. Особисте ставлення ученого до предмета дослідження відбилась у його стислих коментарях і коротких ремарках. Дотримуючись консервативних поглядів, М.Владимирський-Буданов вважав вищим ступенем еволюції шлюбного права вінчаний шлюб і його укладання за участю церкви називав «правильним».

Розробки М.Владимирського-Буданова надихнули іншого відомого українського історика О.Левицького провести подібні наукові дослідження, але на підставі матеріалів, зібраних Київською археографічною комісією. Історик, археограф, етнограф, правознавець О.Левицький займає виняткове місце у розробці історико-фемінологічної проблематики за концептуальністю, спектром питань, кількістю публікацій. Протягом тривалого часу він працював секретарем Київської археографічної комісії. Безпосередній доступ до величезного масиву історичних джерел надав можливість історичному досліднику реалізувати дослідницькі інтереси.

Ранньомодерне сімейне право, родинні відносини, становище жінки у сім'ї, її правовий та соціальний статус, стосунки з чоловіком стали для історика темами, яким він присвятив більшість своїх наукових і науково-белетристичних праць. Перші результати дослідження були викладені О.Левицьким у статті «О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках», що з'явилась у журналі «Русская старина» у листопаді 1880 р. Пізніше статтю було розширено, перероблено, доповнено новими даними і надруковано у 1885 р. українською мовою у львівському часопису «Зоря» під псевдонімом Левко Маячак⁶³ (один із псевдонімів О.Левицького, що був співзвучний назві містечка Маячка на Полтавщині, де народився історик), а у 1906 р. Українсько-руська видавнича спілка видала її окремим відбитком у серії «Літературно-наукова бібліотека» за редакцією В.Гнатюка. Окремі роботи історика з цієї проблематики друкувались у різних періодичних виданнях⁶⁴. Своєрідним підсумком його тридцятирічної роботи у цій галузі історичної науки став третій том «Архива Юго-Западной России», що вміщував «Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.». О.Левицький, сповідуючи національно-ліберальні погляди, розвинув і поглибив ідеї та висновки М.Костомарова, остаточно закріплюючи в українській історіографії жіночу міфологему. Він наголо-

шував, що «південноруська жінка» (у працях, написаних українською мовою, вживався термін «українська жінка») в давні часи, а особливо у XVI–XVII ст., мала особисту й майнову свободу, що гарантувалася правовою системою Литовського статуту⁶⁵.

У перших працях О.Левицького значна увага приділялася сімейним відносинам в українському шляхетському середовищі, аналізувалася законодавча система, яка сформувала і закріпила правовий та сімейний статус української жінки-шляхтянки – доньки, дружини, вдови у сім'ї та суспільстві. Проте, апелюючи до Литовського статуту, історик не міг не відзначити деякі елементи ґендерної дискримінації. Так, він наголошував, що, фіксує спадщину дівчини у розмірі однієї четвертої батьківської, Литовський статут водночас вимагав, аби при одруженні вибір нареченої не суперечив волі батьків, інакше вона позбавлялася права на придане⁶⁶. Щоправда, ця вимога, як і те, що, за статутом, чоловік після одруження вважався довічним опікуном своєї дружини не надто змінювали ідеалізоване і дещо романтизоване сприйняття О.І.Левицьким українських подружніх відносин. Опіка чоловіка, як вважав учений, була формальною, і жінка у своїх діях мала не менше свободи, ніж чоловік. Принципово не змінюючи свого ставлення до шлюбних стосунків в українському соціумі, історик, проте, вже у 1905 р., на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця виокремлював питання юридичної підпорядкованості жінки за Литовським статутом: «Жінка вважалася такою, що все життя мала знаходитися під опікою батьків, чоловіка, родини, але життя випереджало закон і мало рахувалося з ним»⁶⁷.

Слідом за В.Шульґіним питання посагу та віна, як такі, що гарантували майнову незалежність жінки, їхні складові, форма та механізми дії стали у центрі уваги досліджень О.Левицького. Після одруження, як стверджувалося, «жінка у майновому відношенні ставала абсолютно незалежною і достатньо забезпеченою. Вона мала право вільно розпоряджатися своїм віном, як за життя чоловіка, так і після його смерті»⁶⁸. У найвигіднішому матеріальному становищі, на думку О.Левицького, перебували вдови, які успадковували значну частину, якщо не все майно свого чоловіка. Із незмінним переконанням історик стверджував, що шлюби, укладені на ґрунті українських правових родинних традицій, були надійними, міцними, такими, що існували на взаємній повазі, а сімейні відносини – «прекрасними».

Проте, усупереч ідеалізації подружніх стосунків, О.Левицький змушений був визнати, що «можливі були випадки, коли особи, що брали шлюб, за неспроможністю характерів чи з інших причин, опинялися рішуче неспроможними до будь-якого спільного життя»⁶⁹. Осмислення істориком традиції розлучень на українському ґрунті становили один із базових сегментів дослідження правового статусу жінки, продовжуючи дослідження його попередників. О.Левицький, як і його попередники – О.Єфименко, М.Владимирський-Буданов, змушений був констатувати, що практика розлучень у багатьох випадках не збігалася з канонічними правилами та з правовою системою, передбачуваною Литовським статутом. При розлученнях домінуючою виступала народна правосвідомість, яка розглядала шлюб, як договір, що укладався і розривався з волі осіб, які домовлялися, а процедура розлучень мала так само полегшений характер і складалася із того, що подружжя при свідках надавали один одному «розпусні листи».

Коментарі історика з приводу досліджуваної проблематики свідчать про його особисте доляльне ставлення до розлучень, як компромісу, який має існувати у суспільстві, що сповідує ліберальні цінності. На переконання історика, лише там, де наявною була жіноча дискримінація, законодавча система виступала проти розлучень, примушуючи людей жити разом проти їх бажання. І навпаки, там, де існували паритетні ґендерні відносини, подібна практика унеможливилася, оскільки: «Нерозривний союз двох рівноправних, проте обопільно не-

симпатичних один одному осіб, неминуче буде приводити до таких сумних наслідків, що суспільство рано чи пізно змушене буде, якщо не повністю відмовитися від освяченого релігією і по суті надзвичайно величного принципу нерозривності шлюбного союзу, то хоча б допустити певний компроміс між його велінням і невблаганними вимогами реальної дійсності, тобто у даному випадку пом'якшити можливість розлучень»⁷⁰.

Вивчення жіночої історії унеможливило залишити поза увагою сюжети, які, здавалося б, мало відповідали гендерному ідеалу, поширеному в українській історіографії у другій половині XIX ст. Ішлося передусім про жіночі злочини, серед яких виокремлювалися перелюбство, вбивство чоловіка та новонароджених дітей і систему їхніх покарань за діючими правовими кодексами – Литовським статутом і маґдебурзьким правом. В «Очерках народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.» історик вдалося за допомогою документальних матеріалів відобразити широкий спектр реалій життя, аналізуючи жіночі «кримінальні» вчинки у контексті культури повсякденності, ментальностей епохи, з урахуванням правового, історичного та психологічного аспектів.

Особливу увагу О.Левицького привернула незбіжність нормативних систем, передбачуваних існуючими законами, і соціальних практик, коли діяльність розвивалася поза нормами, з урахуванням індивідуальних специфік, тобто відбувалася своєрідна верифікація права місцевими традиціями та культурою. Як наголошував історик, за подружню зраду жінки маґдебурзьке право передбачало смертну кару, але часто суди, враховуючи обставини скоєння злочину, замінювали її сплатою грошових штрафів або публічним покаранням. У тому ж випадку, коли хтось із подружжя готовий був пробачити зраду іншого, суд дозволяв це, оскільки, «що залишалось робити суду при цій зворушливій сцені? Не виривати ж було засуджених з обіймів подружжя, що пробачили провину»⁷¹.

Реакція української громади на жіночі злочини, зокрема, на перелюбство та способи його покарання – ще одна тема, яка не залишилася поза увагою історика. О.Левицький показує, що таке поняття, як «приватне життя» для українського ранньомодерного суспільства – дуже відносна категорія: «Кожний, хто хотів (а бажаючи не бракувало), мав право «підстерегти» порушників закону «на злому учинку»⁷². Українська громада, хоч і не завжди карала смертю за адюльтер, але «вкривала ганьбою навіки» у той час, як «сластолюбне панство» толерантніше ставилося до позашлюбних відносин⁷³. Культурологічний та соціопсихологічний висновок історика полягав у тому, що малолюдність, навіть у міських поселеннях, зумовлювала те, що люди добре знали один одного і життя кожного відбувалося на очах у громади: «Прислів'я ж «моя хата з краю», очевидно, склалося пізніше, за інших суспільних та адміністративних порядків»⁷⁴.

Такі злочини, як вбивство чоловіка дружиною, за спостереженнями О.Левицького, хоч і траплялися, проте були явищем швидше винятковим, ніж закономірним, і їх не можна інтерпретувати як прояв протесту проти сімейного гніту або гендерної дискримінації⁷⁵. «Малоросійська жінка XVI–XVII ст. менш, ніж будь-яка інша, мала підстав замахуватися на життя свого чоловіка: її становище не було безправним; у випадку невдалого шлюбу не важко було домогтися розлучення; врешті-решт, завдяки відомим властивостям малоросійських характерів, жінка тут завжди відігравала у сім'ї таку роль, що частіше навіть чоловіку доводилося терпіти від неї, а не навпаки. Ось чому сімейні катастрофи були тут надзвичайно рідким явищем...»⁷⁶. Злочин на кшталт вбивства чоловіка, за висновком О.Левицького, могли скоїти тільки легковажні або розбещені жінки, які хоч і зустрічалися в українському суспільстві, але були представлені його маргінальним елементом.

Увагу історика привернули кримінальні сюжети про «жорстоку жінку», яка вбила свого чоловіка, та про чоловіка, що аналогічним способом розправився з

дружиною. Матеріали були надруковані під назвами «Жестокая жена» і «Женубийство» в «Очерках народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.». Колізія з вироками по схожих, здавалося б на перший погляд, справах, ще раз переконувала у тому, що суд не завжди дотримувався «букви закону». У першому випадку він засудив жінку до смертної кари, а у другому – залишив чоловіка «на покаєння», аби той спокутував гріхи «до кончини своєї». О.Левицький, аналізуючи ці випадки у практиці українських судів, дав обґрунтування як самим вчинкам, так і полярним рішенням, винесених по цих справах. Смертний вирок «жорстокій дружині» інтерпретувався, в першу чергу, як бажання суддів відстояти «людську гідність» і помститися за «приниження, які терпів нещасний чоловік» від дружини, навіть не беручи до уваги те, що вбивство сталося ненавмисно. Випадок, коли за вбивство дружини суд залишив чоловіка в живих, О.Левицький розцінював як таке, що суперечило закону, пояснюючи це тим, що вбивця був дійсно «нещасливим чоловіком, але турботливим батьком»⁷⁷.

Розглядаючи в історико-правовій практиці таку «екзотичну» категорію злочинів, як вбивства матерями новонароджених немовлят (відбувалось у випадку позашлюбного народження дитини), О.Левицький акцентував увагу не стільки на формах покарання злочинниць, скільки на причинах та витоках ганебного і жахливого явища, що траплялось в українському ранньомодерному соціумі. Він відмічав, що обидва кодекси законів – Литовський статут і маґдебурзьке право – передбачали жорстоке покарання жінок, були жалісними до них, не залежно від соціального походження. Та навіть у цих випадках так само мали місце винятки, коли місцеві суди залишали жінку в живих, але піддавали публічному покаранню.

Ставлення самого історика до жінок, які обвинувачувались у скоєнні злочинів, було неоднозначним. Він не приховував свого співчуття до них, розуміючи, що жінка, яка пішла на такий злочин, опинялась у безвихідній ситуації. Крім того, що її саму могли стратити за перелюбство, а діти, народжені поза шлюбом, були позбавлені, за законом, будь-яких прав у майбутньому. Висновок О.Левицького звучав риторичним запитанням: «З огляду на таку жахливу перспективу чи не повинен був замовкнути материнський інстинкт, до того ж ще підсилений інстинктом самозбереження?»⁷⁸. Він стверджував, що кодифікована правова система була надто жорстокою щодо жінки, натомість, стародавні місцеві звичаї послуговувалися, в першу чергу, здоровим глуздом, були гуманнішими за середньовічних західноєвропейських юристів: «Народне право устращало ганьбою, тоді як діюче право бажало страждань і крові»⁷⁹. Із цього випливали узагальнюючі висновки історика, зроблені на ґрунті історико-правових фемінологічних досліджень, по-перше, щодо характеру українців, яким за природою не притаманна жорстокість, і навіть до злочинців часом проявлялися жалість та добродушність⁸⁰. Інше важливе спостереження О.Левицького торкалося глобального протиріччя між природно-стихійною українською ментальністю, давніми правовими традиціями та привнесеним ззовні західноєвропейським законодавством, яке у багатьох випадках ігнорувалося під час винесення вироку.

Як людина щирих національно-ліберальних поглядів, О.Левицький був переконаний, що надмірні обмеження людської свободи та суворі заборони породжують і поглиблюють соціальні конфлікти. Причини асоціальних явищ в українському середовищі історик вбачав у низькому рівні розвитку народних мас, їх важкому соціальному становищі, а також у надмірній суворості суспільства і законодавства до людських «слабкостей»⁸¹. Аналізуючи правові колізії минулого у контексті історичної фемінології, О.Левицький заявив про себе не лише як про історика права, але як культуролога й талановитого белетриста, який зміг

зробити доступними для широкої читацької аудиторії результати своїх наукових досліджень.

Феномен сімейних відносин у вигляді громадянського шлюбу і відповідного до нього «свобідного» сімейного статусу жінки, що існували на Поділлі до середини XVIII ст., проаналізував у своїй роботі Ю.Сіцінський (1859–1937 рр.). Непересічна особистість, науковець, дослідник історії Поділля, богослов, священник, громадський діяч Юхим Йосипович Сіцінський був членом різних наукових товариств, викладав у жіночій маріїнській гімназії, а з 1918 р., коли у Кам'янці-Подільському було створено університет, його обрали приват-доцентом богословського факультету.

Праці Ю.Сіцінського відзначалися глибиною джерельної бази, насиченістю фактологічним матеріалом, особливим прагненням до об'єктивності. Науковець дотримувався методологічних засад позитивізму, покладаючи в основу своїх досліджень достовірні документи і намагаючись «фотографічно та фактографічно точно зображувати дійсність, історичні події і процеси, а не вигадувати їх»⁸². Ю.Сіцінського називають «завзятим дослідником проблем людської долі», оскільки проблеми людини та суспільства були одними із центральних протягом усього його творчого життя⁸³.

«Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века» – яскрава сторінка в історико-фемінологічних студіях – була надрукована у 1891 р. у часопису «Киевская старина»⁸⁴ і вийшла у тому ж році окремим відбитком під авторськими ініціалами «Є.С.» (як Євтим Сіцінський). Вона стала суттєвим доповненням до вже існуючих праць, представляючи нові грані витоків свободи українського жіноцтва. Поява цієї праці збіглася з початком найбільш плідного періоду у житті і творчості вченого. Вона була написана на хвилі інтересу української історіографії до історії приватного життя та під впливом публікацій О.Левицького, М.Владимирського-Буданова, на праці яких автор посилався у своїй розвідці, аналізуючи, коментуючи, доповнюючи висновки відомих істориків своїми дослідженнями на ґрунті історичних джерел Поділля.

У центрі уваги Ю.Сіцінського опинилися шлюбні стосунки з полегшеною процедурою укладання та розриву, поширені на Поділлі майже до середини XVIII ст., які історик назвав «громадянським шлюбом», використовуючи термінологію, поширену у XIX ст. На його думку, це був союз між жінкою і чоловіком, за яким нотаріальний договір прирівнювався до церковного благословення, а для розлучення достатньо було лише взаємного бажання та надання «розпусних листів» один одному. Дослідник не тільки проаналізував саме явище, але і пояснив, чому «громадянський шлюб» на цій території протримався найдовше, на відміну від решти південноруських земель, де церква спромоглася взяти під контроль цю сферу людського життя значно раніше.

Серед причин довготривалого збереження традиції «громадянського шлюбу» на Поділлі називалося «хаотическое состояние страны», зокрема, війни, турецьке панування і спричинені обставинами постійні міграції людей⁸⁵. Крім того, як вважав Ю.Сіцінський, нестабільна ситуація, соціальні катаклізми, постійна присутність небезпеки, відчуття короткотривалості життя формували негативізм до церковно-канонічних поглядів на шлюб та «легковажне» ставлення до самого інституту шлюбу, сприяли частим розлученням та укладанням нових союзів. У праці відображена дуалістичність сприйняття та інтерпретації існуючих шлюбних традицій. Якщо місцеве населення ставилося до них як до природних, не вбачаючи у своїх діях порушення норм моралі, то церква різко виступала проти існуючих шлюбних порядків, засуджуючи їх. Контури самої моралі на той момент були ще й досі невизначеними. На Поділлі, як наголошував дослідник, було багато випадків прийняття християнами ісламу, а українські жінки з Подністров'я «ще з XVI ст. поповнювали гареми цареградські і

кримські». Причому, траплялося, що робили це добровільно. Ю.Сіцінський писав: «Жінка, яка потрапила до турецького гарему, якщо це було неподалік від Поділля, наприклад, у Хотині, жила там доти, доки їй добре жилося. Якщо їй там було погано, то вона йшла звідти таємно або намагалася звільнитися законним шляхом»⁸⁶. Його спостереження і висновки виглядали своєрідними рефлексіями на історико-фемінологічні погляди М.Драгоманова, що характеризувалися неоднозначністю в оцінках жіночої складової в українсько-турецькому історичному протистоянні⁸⁷. Як священик, який проповідував гуманістичні ідеї, Ю.Сіцінський не міг не висловити власного бачення щодо подібних в історії України явищ. Він засуджував такі шлюбні стосунки, особливо наголошуючи на негативних впливах «магометанства», що своєю ідеєю багатоженства розбещували українське суспільство, підриваючи основи християнської моралі, бо жінки, які поверталися з гаремів, не приносили додому «переконань високої моральності і скромності»⁸⁸.

Праці істориків другої половини XIX ст. свідчать про появу сталого інтересу української історіографії до проблем правового статусу жінки в історичному минулому. Крок за кроком, у глибинах історичної думки зароджувався напрям, наріжним каменем якого ставала жіноча тема в усій багатогранності своїх складових. Починаючи від з'ясування окремих правових понять, пов'язаних із жіночою компонентою, історики, з розширенням джерельної бази, переходили до інтерпретацій складних переплетінь кодифікованих законів із місцевими традиціями та звичаєвим правом, осмислюючи історико-культурні та соціопсихологічні трансформації суспільств. Історична фемінологія одразу заявила про себе як про перехрестя різних наукових поглядів, розглядаючи явища і події з позицій романтизму і позитивізму, так само, як лібералізму, демократизму та консерватизму. З урахуванням того, що однією з тенденцій української історіографії була її ідеологізація, деякі історико-фемінологічні концепції мали окреслений суспільно-політичний підтекст і відігравали суттєву роль у подальшому поглибленні процесів національно-культурного відродження.

¹ Термін «історична фемінологія» використовується для характеристики напряму історичного знання, предметом дослідження якого виступають жінки в історії, їх функціональні ролі та місце у суспільному житті. Сам термін з'явився у науковому лексиконі у середині 1970-х рр. і функціонує на рівні з такими поняттями, як «історія жінок» або «жіноча історія».

² Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование. – К., 1850.

³ Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества (в период до времени появления Домостроя). – Санкт-Петербург, 1880. – С.1.

⁴ Забелин И.Е. Домашний быт русских царей и цариц в XVI – XVII столетиях: В 2-х т. – Москва, 1869–1872; Дубакин Д. Указ. соч.; Чудинов А.И. История русской женщины в последовательном развитии ее литературных типов. – Воронеж, 1872; Добряков О. Русская женщина в домонгольский период. – Санкт-Петербург, 1864; Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси. – Санкт-Петербург, 1874; Его же. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века. – Санкт-Петербург, 1874; Его же. Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины второй половины XVIII века. – Санкт-Петербург, 1874.

⁵ Захарченко М.М. История Киевского института благородных девиц. 1838–1888. – К., 1889. – С.41.

⁶ Шульгин В. Указ. соч. – С.19.

⁷ Там же. – С.16.

⁸ Там же. – С.18.

⁹ Там же. – С. 21.

¹⁰ Там же. – С.25.

- ¹¹ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.142.
- ¹² Там само. – С.141.
- ¹³ *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.268–270.
- ¹⁴ *Житецький І.* Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.98.
- ¹⁵ Там само. – С. 100.
- ¹⁶ Там само. – С. 101.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Горленко В.* Две поездки с Н.И. Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – Т.14. – №1 (январь). – С.113.
- ¹⁹ *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии // *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – С.171.
- ²⁰ Там само. – С.194.
- ²¹ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – С.189.
- ²² *Костомаров Н.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. – Санкт-Петербург, 1860. – С.103.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Там же. – С.106.
- ²⁶ Там же. – С.108.
- ²⁷ Там же. – С.109.
- ²⁸ Там же. – С.107.
- ²⁹ *Грушевський М.* Из публицистических писань М.Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.ХІІІ.
- ³⁰ Там само. – С.ІІІ.
- ³¹ *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К., 2006. – С.223.
- ³² *Келлі Дж.* Чи існував Ренесанс для жінок // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. – Л., 2003. – С.46.
- ³³ *Костомаров Н.* Черниговка. Быль второй половины XVII века // *Костомаров М.І.* Твори в двох томах. – Т.2. – К., 1990. – С.582–739.
- ³⁴ *Петров В.* «Чернігівка» Костомарова // *Костомаров М.* Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку / Переклад Б.Грінченка. – К., 1929. – С.ІV.
- ³⁵ Там само. – С.ІІІ.
- ³⁶ *Костомаров М.* Черниговка. Быль второй половины XVII века. – С.628–629.
- ³⁷ *Петров В.* «Чернігівка» Костомарова // *Костомаров М.* Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку. – С.ХІV.
- ³⁸ *Житецький І.* Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.101.
- ³⁹ Декілька праць В.С.Іконников присвятив Катерині ІІ: Значение царствования Екатерины II. – К., 1897. – 104 с. (Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1897. – Кн.12. – С.138–241); Императрица Екатерина II как историк // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1-2. – С.13–24; РА. – 1911. – №7. – С.305–317; Время Екатерины II: Спецкурс, составленный по лекциям профессора В.С.Иконникова, читанный в университете св.Владимира и на Высших женских курсах в Киеве. Литография. – К., 1881. – Вып.1–2. – 506 с.; К., 1882. – Вып.3–4. – 509 с. У цих роботах також ідеться про інших, не менш відомих жінок – імператрицю Єлизавету Петрівну, княгиню Є.Р.Дашкову. Серед історичних жіночих постатей, які представлені в окремих історико-біографічних нарисах В.Іконникова, – велика княгиня Наталія Олексіївна, княгиня Наталія Борисівна Долгорукова та новгородська посадниця Марфа Борецька.
- ⁴⁰ *Іконникова А.Л.* Царицы и царевны из дома Романовых: исторический очерк. – К., 1914; *Іконникова А.Л.* Ващенко-Захарченко. Основательница первой частной женской гимназии в Киеве (Краткий биографический очерк). – К., 1903; *Іконникова А.Л.* Воспоминания о деятельности Ф.Я.Фортинского на Высших женских курсах в Киеве. – К., 1903.
- ⁴¹ *Ульяновський В.* Знаний і незнаний Володимир Іконников // *Іконников В.* Історичні портрети. – К., 2004. – С. 41.

- ⁴² *Иконников В.С.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после неё. Сравнительно-исторический очерк. – К., 1874. – С.29–31.
- ⁴³ Там же. – С.43.
- ⁴⁴ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: В 2 т. – К., 1849.
- ⁴⁵ *Горский С.* Жизнь и историческое значение князя Андрея Михайловича Курбского. – Казань, 1858. – 446 с.; *Мордовцев Д.* Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси. – Санкт-Петербург, 1874. – С.202–207; *Левицкий О.* Южнорусская женщина в XVI–XVII ст. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-аристократического общества. – К., 1900. – С.115.
- ⁴⁶ *Ульяновський В.* Знаний і незнаний Володимир Іконников // *Иконников В.* Историчні портрети. – С.37.
- ⁴⁷ *Иконников В.С.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после неё. Сравнительно-исторический очерк. – С.43.
- ⁴⁸ Там же. – С.19.
- ⁴⁹ *Войцехівська І.Н.* Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999. – С.68.
- ⁵⁰ *Пивовар С.* Олександра Єфименко – дослідниця України // *Українки в історії.* – К., 2004. – С.59.
- ⁵¹ *Милль Дж.С.* Подчинённость женщины. Перевод с английского под редакцией Марка Вовчка с предисловием М.Цебриковой. (Издание второе). – Санкт-Петербург, 1870. – С.VII.
- ⁵² *Ефименко А.* Народные юридические воззрения на брак // Знание. Ежемесячный научный и критико-библиографический журнал. – 1874. – №1. – С.10.
- ⁵³ Там же. – С.21.
- ⁵⁴ Там же. – С.6.
- ⁵⁵ *Ефименко А.* Исследование народной жизни. Выпуск 1: Обычное право. – Москва, 1884.
- ⁵⁶ Листування І.Франка і М.Драгоманова. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. Видає комісія Західної України Всеукраїнської академії наук. – 1928. – Т.1. – С.71.
- ⁵⁷ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.315.
- ⁵⁸ Там само. – С.318.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилевской // Университетские известия. – 1878. – №4. – С.97.
- ⁶¹ Там же. – С.98.
- ⁶² Там же. – С.45.
- ⁶³ *Маячанець Левко.* Про шлюб на Україні-Руси в XVI–XVII ст. // Зоря. – 1885. – Ч.13. – С.149–152; Ч.14. – С.169–171; Ч.15–16. – С.183–185; Ч.18. – С.209–211.
- ⁶⁴ *Левицкий О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина – 1900. – Т.1. – №1. – С.1–15; *Левицкий О.* Южнорусская женщина в XVI–XVII ст. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-артистического общества. – Т.1. – К., 1900. – С.108–122; *Левицкий О.* Сговор малолетних (Страница из истории брачного права на Украине в XVI в.) // Киевская старина. – 1906. – Т.92. – №1. – С.64–72; *Левицкий О.* Невінчані шлюби на Русі-Україні в XVI–XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн.III. – К., 1908. – С.98–108.
- ⁶⁵ *Левицкий О.И.* Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С.552.
- ⁶⁶ Там же. – С.553.
- ⁶⁷ *Левицкий О.И.* Из истории брачного права и семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К. 1905. – Кн.18. – Вып.III и IV. – С.69.
- ⁶⁸ *Левицкий О.И.* Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С.554.
- ⁶⁹ Там же. – С. 558.
- ⁷⁰ Там же. – С. 559.
- ⁷¹ *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – К., 1902. – С.81.

⁷² Там же. – С. 88–89.

⁷³ Досліджуючи систему покарань жінок-шляхтянок за Литовським статутом, О.Левицький у той же час звернув увагу на жіночу дискримінацію з боку законодавства, що особливо відбилась у 3-й редакції статуту. Не претендуючи на узагальнюючі висновки щодо гендерної історії, учений інтуїтивно відчував актуальність проблеми і вважав за потрібне зазначити, що, за законом, чоловік, на відміну від жінки, не засуджувався до смертної кари за подружню невірність.

⁷⁴ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – С.23.

⁷⁵ Водночас М.Костомаров, аналізуючи становище великоруської жінки у XVI–XVII ст., вважав, що жіночі злочини були формою протесту та зворотною реакцією на приниження і жорстокість, яких зазнавали жінки від чоловіків. Історик розглядав жіночі злочини як явище соціальне, з глибоким корінням, породжене системою Домострою.

⁷⁶ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – С.63–64.

⁷⁷ Там же. – С.70.

⁷⁸ *Левицький О.* Матери-преступницы // Очерки старинного быта Волыни и Украины. – Вып.2. – К., 1891. – С.19.

⁷⁹ Там же. – С.10.

⁸⁰ Там же. – С.8.

⁸¹ *Левицький О.* Матери-преступницы // Очерки старинного быта Волыни и Украины. – С.18.

⁸² *Баженов Л.В.* Творча спадщина Є.Й.Сіцінського в українській історіографії (кінець XIX – початок XX ст.) // Юхим Сіцінський в історії та культурології Поділля: Збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.11–17.

⁸³ *Рокачук В.Н.* Проблеми людини та суспільства в творчості Ю.Й.Сіцінського // Там само. – С.173–179.

⁸⁴ *Е.С. [Сіцінський Юхим].* Семейная жизнь в Подолии в I половине прошлого века // Киевская старина. – 1891. – Т.33. – №4. – С.56–67.

⁸⁵ Там же. – С.3.

⁸⁶ Там же. – С.11.

⁸⁷ У роботі «Про українських козаків, татар та турків» (К., 1917), що вийшла окремим виданням у 1876 р., М.Драгоманов репрезентував біполярну палітру жіночих образів, які, на його думку, могли бути уособленням соціальних позицій українських жінок в українсько-турецькому історичному конфлікті. Для історика своєрідним втіленням протилежних жіночих образів стали найбільш відомі історико-епічні героїні – Роксолана і Маруся Богуславка. Широко використовуючи український фольклор – думи і пісні, М.Драгоманов писав про те, що, потрапивши до полону, «іноді бранки забували зовсім свою віру і робилися запеклими бусурманками, ненавиділи християн, як от хоч би ж тая самая Роксолана» (с.23). Образ Роксолани у М.Драгоманова далекий від міфологізації та піїтизації. Ця жінка, як вважав історик, скориставшись закоханістю у неї султана Сулеймана, змусила його «повбивати своїх родичів, навіть свого сина...» (с.22). Аналізуючи фольклорні джерела, М.Драгоманов звернув увагу на пісню про містечко Ведмедівка на Чигиринщині, де розповідалося про жінку, яку «у Царіград з дочкою узяли». Примітним у пісні було те, що жінка все ж таки втекла з полону, а її дочка «там зосталася і заміж вийшла» (с.44). За спостереженнями та висновками історика, було немало таких жінок, які, потрапивши на чужину, «...усе ж таки пам'ятали про те, що були колись теж християнками і помагали невольникам утікати з неволі, як про те співається у думі про Марусю Богуславку» (с.23). Проте, допомагаючи своїм співвітчизникам звільнитися з полону, сама Маруся Богуславка не збиралася повертатися на батьківщину, оскільки, як вона про себе каже: «Бо я вже потурчилася, обусурманилася, для розкоші турецької, для лакомства нещасного» (с.23).

⁸⁸ *Е.С. [Сіцінський Юхим].* Семейная жизнь в Подолии в I половине прошлого века // Киевская старина. – 1891. – Т.33. – № 4. – С.11.

The article examines peculiarities of explanation of legal status of the woman in context of romantic and positivistic historiographic tradition of the second half of XIX c. and explains emergence of a new trend in Ukrainian historiography – historic feminology.